

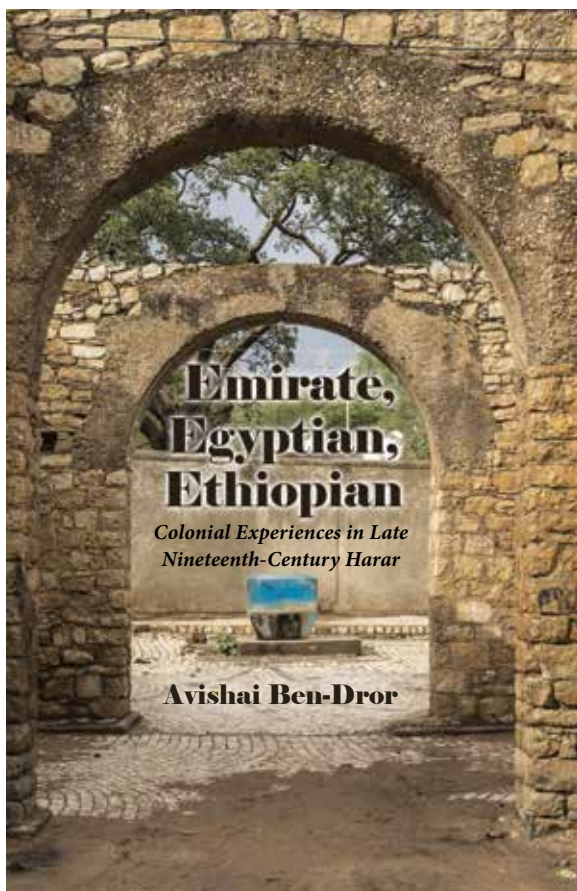
Shutterstock/RnDmS

סקירה עדכנית של התמורות המרתקות והאתגרים המורכבים שהוצבו בפני קהילת "ביתא ישראל" (יהדות אתיופיה) משנות השבעים של המאה העשרים ועד ימינו אנו.

להיות אתיופים ישראלים: על ההכרה, הזיכרון והעתיד

ד"ר אבישי בן־דרור
מרכז הוראה במחלקה להיסטוריה,
פילוסופיה ומדעי היהדות

מתוך הרצאה של ד"ר אבישי בן־דרור שניתנה במסגרת "סינמה אקדמיה" ב־14 בנובמבר 2019.

עטיפת ספרו האחרון של ד"ר אבישי בן-דרור; הקשר בין היסטוריה ובין קהילות זיכרון

על פעילות זאת. המבקרים טענו שיש להתמקד בעלייה לישראל ולא בשיפור תנאי החיים באתיופיה.

שנות ה־70: תמורות מרחיקות לכת

בינתיים חלו תמורות ביחס ליהודי אתיופיה גם בישראל. בפברואר 1973 אישר הרב הראשי הספרדי לישראל, הרב עובדיה יוסף, את יהדותה של העדה וקרא לעלייתם ארצה. כשנה לאחר מכן, ב־1974, הצטרף לקריאה זאת גם הרב הראשי האשכנזי, הרב שלמה גורן, ובמרס 1975 קבעה ועדה בין משרדית שיהודי אתיופיה זכאים לאזרחות ישראלית במסגרת חוק השבות.

למרות התמורה ההלכתית, ממשלת יצחק רבין לא נקטה מדיניות מעשית ישירה בנוגע לביאת ישראל. בסוף 1975 חידש מנגיסטו את קשריו עם ישראל, אבל קשרים אלו הצטמצמו לתחום הצבאי בלבד. במאי 1977 חל מהפך פוליטי בישראל – ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין ◀

אתיופיה כיום היא מדינה פדרלית בת תשע "מדינות" הנסמכות על השייכות האתנית של יושביהן. מיקומה הגיאופוליטי של אתיופיה בקרן אפריקה ורצונה במוצא לאגן הים האדום באמצעות ערי הנמל של שכנותיה ממזרח – אריתריאה וג'בוטי – הפכו את אתיופיה לאחת השחקניות המרכזיות במרחב הים האדום. ואכן, ההיסטוריה של אתיופיה היא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של הים האדום (שמאז ומעולם היה "מסדרון" בין תרבותי ובין דתי שחיבר בין האוקיינוס ההודי מדרום לאגן הים בתיכון מצפון ובין חצי האי ערב ממערב לאפריקה ממזרח). במרחב הזה נעו מאז ומעולם מהגרים, רעיונות, דתות והון לסוגיו השונים; והוא היה גם כר פורה לסחר בבני אדם.

בשנים האחרונות אתיופיה חווה מהפכה פוליטית ואתנית דרמטית. במרס 2018 נבחר לראשות ממשלת אתיופיה אביי אחמד עלי, מוסלמי, בן לעמי האורומו, שהם הקבוצה האתנית הגדולה ביותר באתיופיה בימינו. אביי אחמד, שזכה בפרס נובל לשלום לשנת 2019 בעיקר בשל מאמציו להגיע לשלום עם אריתריאה השכנה, מוביל שורה של רפורמות פנימיות פוליטיות, חברתיות וכלכליות מהפכניות. את תוצאותיהן של רפורמות אלו עדיין מוקדם להעריך.

ההיסטוריה של ביתא ישראל הייתה שזורה בהיסטוריה של אתיופיה מאז ומתמיד. בני קהילת ביתא ישראל היו והינם חלק ממארג חייה הפוליטיים, הדתיים והחברתיים העשיר והמגוון של אתיופיה. נקודת הפתיחה לדיוננו כאן היא חודש מרס 1975 שבמהלכו החונטה הצבאית ששלטה אז באתיופיה שינתה את מדיניותה הפנימית ממרקסיזם ושוויון בין דתות – לדיכוי ברוטלי של מיעוטים דתיים. לשינוי זה היו השלכות מיידיות על מעמדם של בני ביתא ישראל שהפכו למיעוט נרדף ומצבם הורע מאוד מבחינה כלכלית ומבחינה דתית.

זאת ועוד – מהמחצית השנייה של שנות ה־70 ולאורך המחצית הראשונה של שנות ה־80 של המאה העשרים, פקדו את ביתא ישראל שורת אסונות שהיו חלק מהאסונות שפקדו את כלל תושבי אתיופיה, כגון רעב ודיכוי פוליטי מתמשך. ארגונים יהודיים, כמו הג'וינט ורשת החינוך אורט, המשיכו בפעילותם המצומצמת בקרב ביתא ישראל. הסיוע שלהם התקיים בעיקר בתחומי החקלאות, ההכשרה המקצועית, השירותים הרפואיים והחינוך הכללי והדתי. המשטר של מנגיסטו היילה מריאם, מנהיג אתיופיה באותה העת, התנה את הסיוע בכך שהוא יינתן לכלל האתיופים, ולא רק ליהודים. בתוך ביתא ישראל נשמעה ביקורת, לא פעם,

שינתה את יחסה לסוגיית עלייתם של ביתא ישראל. מהפך זה היה הרקע לתוכנית הגדולה להעלאת ביתא ישראל לארץ ישראל במסגרת "מבצע אחים" שהחל בשנת 1979 והסתיים בשנת 1990. במסגרתו של "מבצע אחים" התקיים "מבצע משה" שנדון בו מייד, ובהמשך נוספה שורה של מבצעים קטנים יותר שנוהלו בעיקר על ידי השירותים החשאיים של ארצות הברית (CIA) והמוסד הישראלי. פעילות חשאית זאת במרחב הים האדום התבטאה, בעיקר, באמצעות הטסות של יהודי אתיופיה ממדבריות סודן, או בהברחתם בכלי שיט מנקודות שונות בחופי סודן אל הים האדום ומשם לישראל.

בגין הורה לראש המוסד ולראשי מערכת הביטחון לבחון אפשרויות להעלאת יהודי אתיופיה לישראל באופן מעשי, אבל ההתפתחויות האזוריות והגלובליות בסוף שנות ה-70 של המאה ה-20 הפכו את המצב למורכב עוד יותר. בעקבות העמקת קשריו של היילה מריאם מנגיסטו עם ברית המועצות, ואמירתו של שר הביטחון של ממשלת הליכוד, משה דיין, בראיון לעיתון, שישראל מקיימת קשרים עם אתיופיה, סילק המנהיג האתיופי את המומחים הצבאיים הישראלים מאתיופיה בפברואר 1978. ארגונים יהודים אמריקניים שונים הפעילו לחץ הולך וגובר על ממשלת ישראל ועל הסוכנות להחיש את עליית ביתא ישראל. העיתונות הישראלית ביטאה היטב את המאבק הזה בשלהי שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80. ללחץ זה הצטרפו גם ראשוני ביתא ישראל שהגיעו לישראל בדרכים שונות. מספרם בישראל ב-1977 היה 150 וב-1981 הוא הגיע ל-1400.

שנות ה-80: עליות גדולות לצד טרגדיות

בראשית שנות ה-80 החלו גלי העזיבה הגדולים של ביתא ישראל במיוחד מאזורי תיגראי, גונדר וולקאית של אתיופיה לכיוון סודן. החרפת המלחמות הפנימיות בין חזיתות השחרור האריתריאיות והאחרות לצבא של מנגיסטו והרעב הגובר, כמו גם הרעת תנאי החיים, עמדו ברקע של גלי העזיבה האלה, שהיו נחלתם של אתיופים רבים. הכמיהה לישראל, ובמיוחד לירושלים, שכל העת התקיימה בקרב ביתא ישראל, הפכה לדלק שהניע את המסעות שלהם לכיוון סודן.

בשלהי שנות ה-70 גברו גלי ההגירה מאתיופיה, והסיוע שהגישה ישראל לבני ביתא ישראל הפך מוחשי יותר, בסיוע אנשי המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים ובסיוע של חיילי צה"ל בראשית שנות ה-80. אלפי יהודים יצאו ברגל מכפריהם באתיופיה מערבה אל מחנות פליטים בסודן. משם הוסעו הפליטים לח'רטום

בירת סודן; ובהמשך, על פי רוב, הם הוטסו לבלגיה ומשם לישראל. פליטים אחרים הובאו לחוף הסודני של הים האדום ונאספו משם בכלי שיט של חיל הים, או הוטסו על ידי מטוסי חיל האוויר ממנחתים שהוכשרו לכך במדבר הסודני.

בסוף שנת 1983 הגיע מספרם של ביתא ישראל בארץ לכדי 4000 נפש, בעקבות מבצעי העלאתם בידי המוסד הישראלי. אבל המצב באתיופיה ובסודן הלך והחמיר מבחינה פוליטית ומבחינת תנאי החיים. בשנים 1984-1985 התקיים מבצע "גור אריה יהודה" (או - "מבצע משה") בחשאיות מוחלטת; אך במשך הזמן הסתננו ידיעות על המבצע לתקשורת בארצות הברית ואחר כך לתקשורת בארץ. הידיעות על המבצע דלפו כתוצאה של הרצאות וריאיונות של ראשי הסוכנות, עד שב-3 בינואר 1985 נערכה מסיבת עיתונאים, בהשתתפות נציגים של ממשלת ישראל והסוכנות, ונחשפו בה עיקרי "מבצע משה". בעקבות זאת הפסיקה ממשלת סודן את המבצע, וכך נשארו מאות פליטים מבני העדה במחנות בסודן.

בחינה ביקורתית של תקופה זאת מעלה תמונה מורכבת. "מבצע משה" היה חלק מהסכם חשאי בין ישראל לבין סודן. לפי ההסכם אפשרה סודן ליהודים לעבור דרכה לכיוון שדה תעופה שממנו הם הוטסו לבריסל ומשם לישראל. לאחר שבדרך זו עלו כ-8,000 נפש, הודלף לעיתונות קיום המבצע וכתוצאה מכך ביטלו הסודנים את הסכמתם לנחיתת מטוסים בתחומם. בנוסף למאות רבות של יהודים ששהו בסודן בהמתנה לתורם, אלפי יהודים שלא ידעו על הביטול היו כבר בדרכם מאתיופיה לכיוון סודן.

סודן הייתה אז בעיצומה של מלחמת אזרחים ובמאבקים בין קבוצות אתניות שונות על רקע קץ שלטונו של ג'עפר אל-נומיירי בשנת 1985. זה גם הרקע להבנת אסונם של ביתא ישראל בסודן השסועה ממלחמת אזרחים מדממת. מאחר שהיהודים לא הכירו את הדרך, הם רכשו את שירותיהם של מורי דרך שלפעמים נטשו אותם בדרך אחרי שנטלו את כספם, לפעמים תוך כדי שיתוף פעולה עם שודדים ששדדו את רכושם של הפליטים והרגו אותם. גם אם מורה הדרך נשאר עם בני הקבוצה הם נאלצו ללכת ברגל, במסלול הררי ובמסלול מדברי קשה, ורבים מהם מתו בדרך מתשישות, מרעב וממחלות, וכמו כן היו כאלה שנרצחו ונאנסו בידי שודדים או חיילים סודנים.

גם בסודן, במחנות שאליהם הגיעו היהודים, לא היה מספיק מזון, לא תמיד היו מים ראויים לשתיה, לא היה

וכ-4,000 מהם נספו שם. 16,000 יהודים עלו לישראל, אך כאמור רבע מהיהודים שעזבו את אתיופיה נספו בסודן, הן במהלך המסע הן בעת ההמתנה במחנות הפליטים שם, בדרכם לישראל. בסופו של דבר, בסוף מרץ 1985, הושלם המבצע, בפעולת הטסה נוספת (הקרויה "מבצע שבא" או "מבצע יהושע") שבוצעה בחסות השירותים החשאיים של

טיפול רפואי נאות, והפליטים היו חשופים להתעללות החיילים והשומרים המקומיים. רבים מתו במחנות ממחלות ומגפות, מצמא ורעב ואף התאבדו - חלק מהמתאבדים היו נשים שנאנסו ולא יכלו לשאת את המצב. חלק מאלו שהצליחו להגיע לסודן, גורשו חזרה לאתיופיה ונאלצו לעשות את כל המסע המפרך חזרה לביתם. ההערכה היא שכ-20,000 יהודים יצאו לסודן

ארצות הברית. בערב תחילתו של "מבצע משה" כבר ישבו בישראל כ-7,000 מבני העדה, ומבצעי העלייה האלו הגדילו את מספרם לכדי 16,000 נפש. במרוצת השנים 1985-1989 הצליחו להגיע לישראל עוד כ-2,500 עולים - ישירות מאדיס אבבה וגם מסודן. בסתיו 1989 חידש ממשל מנגיסטו את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל. תהליך התפוררות ברית המועצות, היחלשותה הצבאית והכלכלית והרצון לכונן יחסים דיפלומטיים עם ארצות הברית הביאו אותו לכך. בתמורה לסיוע כספי ישראלי מנגיסטו התיר את חידוש עלייתן של קבוצות קטנות מבני ביתא ישראל לישראל, אבל ככל שהתפורר המשטר שלו, עזבו רבים מהיהודים את מקומות מושבם באזור גונדר ונעו לכיוון אדיס אבבה. בקיץ 1990 התרכזו שם למעלה מ-20,000 יהודים במחנות ארעיים במצב פיזי ונפשי קשה, כאשר מסביבם התחוללו קרבות מכריעים בין חזיתות השחרור שצרו על אדיס אבבה לבין שרידי משטרו של מנגיסטו היילה מריאם.

במהלך החודשים הראשונים של 1991 החלו ישראל וארצות הברית לארגן בחשאי מבצע הצלה נוסף, לימים "מבצע שלמה". מבצע זה אכן יצא לפועל בשלהי מאי 1991, עת עזב מנגיסטו את אדיס אבבה והמורדים עמדו להיכנס לבירת אתיופיה כמנצחים. תוך 36 שעות הטיסה ישראל יותר מ-14,000 יהודים משדה התעופה של אדיס אבבה לישראל. בסיומו של "מבצע שלמה" הסתכם מספר עולי אתיופיה בישראל לכדי 45,000 נפש, שהיוו את רובה של הקהילה היהודית מאתיופיה.

סוכני הזיכרון

לאחר הסקירה ההיסטורית הביקורתית של עליית קהילת "ביתא ישראל" אני מבקש לדון בקשרים בין זהויות לאומיות או זהויות מקומיות לבין הזיכרון, ולהציגם כהדוקים ודינמיים. בין המרכיבים השונים יש זיקה ותלות הדדית וכן תקשורת סימבולית ופרקטית. הקולנוע, כמו כל יצירת אמנות אחרת, הוא אחת מהפרקטיקות של הזיכרון בזירה ציבורית פתוחה שבה מנחילים ומפיצים את הזהות הלאומית ואת הזיכרון הקולקטיבי. ההנצחה מספקת ללאומיות אמצעי תקשורת להעברת מסרים לאומיים. באמצעותה הלאומיות יוצרת, מגדירה ומנחילה את הזיכרון הקיבוצי שהיא מבקשת להנחיל לכלל חבריו.

כל אדם וכל חוקר שעוסק בדרכי הניסוח של עיצוב הזהות (מקומית או לאומית) נפגש, בהכרח, עם אופני הזכירה וההזכרה של הלאומיות ועם דרכי ההנצחה

שלה. כאן יש תפקיד מכריע ל"סוכנים" המעצבים את הזיכרון הקיבוצי. הם מזהים אירועים, גיבורים ומעשים שנתפסים בעיניהם כ"אבני דרך" חלוציות גיבושה של הקהילה. אלו מסודרים על ידי "סוכני הזיכרון" במדרג של אירועים מכוננים, הראויים לאכסון ולשמירה בזיכרון של הקהילה.

"סוכני הזיכרון" מייסדים טקסים ומועדים מיוחדים לזכירתם ולהנצחתם של אירועים ושל אישים, ובאמצעותם האירועים המכוננים ודמויות המופת הללו מעובדים למיתוסים לאומיים שמספרים את הסיפור לציבור הלאומי. באמצעות הטקסים האלו הקהילה הופכת ל"קהיליית זיכרון" ול"קהיליית הנצחה" שדנה בזהויות שלה, במהותה ובדרכיה. האומה או הקהילה המקומית המתהווה מגייסת את אנשיה באמצעות עיצוב הזיכרון שלה באנדרטאות, בפסלים, במצבות זיכרון, בטקסטים ובמוזיאונים. מכאן נובע העיסוק של "סוכני הזיכרון" בייצור של מפעלי הנצחה ובניסיון להנחיל מערכת זיכרון קיבוצי.

קהילות הזיכרון הן רבות, ומנהלות ביניהן שיח תדיר. ההנצחה והזיכרון הם דינמיים ומשתנים בהתאם לשיח הזה, תוך בחינת מסגרת ההקשר החברתי. ההקשר הזה והדיאלוג המתמיד בין קבוצות, מורים מה צריך לזכור ("תורי זהב", דמויות מופתיות וכדומה), אך לא פחות מכך, הם גם מורים מה צריך לשכוח (קבוצה (חורבן), אסונות טראגיים וכדומה). כמו כן, יש קריאה להיזכר, ובעקבות כך גם להחיות, את מה שהקבוצה "שכחה" או "נטשה"; וכעת יש להחיות, לחוות אותו ולהתחבר אליו מחדש. כאמור, סוגי השיח האלו הם תלויי הקשרים פוליטיים וחברתיים משתנים.

ההנחה ש"זיכרון קולקטיבי" מאחד קבוצה חברתית אחת לכדי קהיליית זיכרון אחת ראויה לבחינה מחדש. אפשר לפרק את הדימוי המאוחד וההומוגני הזה של הזיכרון הקולקטיבי וההנצחה הציבורית, ולדבר כיום על "דיבוי של זיכרונות" או על מערכת הטרוגנית של זיכרונות שקיימת בחברה אחת, בתרבות משותפת או בקהילייה לאומית אחת. למעשה, הזיכרון הקולקטיבי הוא במהותו "ישות מרובה".

איך הדברים הללו קשורים לענייננו? הקשר בין זיכרון ללאומיות רלוונטי מאוד לבחינת ההיסטוריה של ביתא ישראל, כמו גם של קבוצות אחרות. לצד הנרטיבים הלאומיים שכל כך מוכרים לנו, אפשר להציע חלופות להגמוניה של הנרטיב הציוני. זאת, מכיוון שכיום נשמעים יותר ויותר קולות בקרב החוקרים ובקרבם של בני ביתא ישראל הטוענים שבמאבק בין קהילות

ראש ממשלת אתיופיה, אביי אחמד עלי, מקבל פרס נובל לשלום, אוקטובר 2019

מחקרים אלו מציגים, בראש ובראשונה, את יהודי אתיופיה כאתיופים פעילים ומעורבים בסביבתם, שמזדהים עם מכורתם אתיופיה, לאו דווקא במישורים דתיים, אלא דווקא במישורים אידיאולוגיים אחרים, שאינם מסתכמים ב"כמיהה לירושלים". המחקרים האלו מייצרים גם נרטיב היסטורי חלופי לקריאת ההיסטוריה של יהודי אתיופיה וקוראים תיגר על הפרספקטיבה המסורתית המוכרת לנו ממחקר ומתפיסות ביתא ישראל בישראל. כך, לאחרונה נשמע קולן של קהילות זיכרון יהודיות אתיופיות חדשות; דבר שאולי תורם לתפיסה חדשה שלהן בישראל, ואולי חשוב אף יותר לתמורות בתפיסתן העצמית כחלק מהמאבק בין קהילות הזיכרון וההנצחה הישראליות והאתיופיות גם יחד.

דומה ששיח הזהויות הפוליטי הדתי והישראלי העכשווי הסוער, מצד אחד; והשיח הבין דורי בקרב יוצאי אתיופיה הישראלים (שחלקם רואים עצמם כחלק מן הפזורות האתיופיות השונות בעולם), מצד אחר, ימשיך ויחדד גם את המאבק בין קהילות הזיכרון השונות בישראל ובאתיופיה על אודות הנרטיבים ההיסטוריים השונים. ■

הזיכרון הישראליות השונות גם ביתא ישראל, יהודים שחורים מאפריקה, היו חייבים לאמץ את "עקרון שלילת הגלות" (שעליו, למשל, הצביע יהודה שנהב לגבי יהודי מדינות ערב) כדי להבנות נרטיב היסטורי ייחודי להם, וכדי להתאים עצמם לנרטיב הציוני.

כך, בין היתר, נוצרה התפיסה שלפיה יהודי אתיופיה היו מנותקים מסביבתם האתיופית "הלא יהודית", וחיו במעין "בועה", שיצרה ניכור והפרדה בינם לבין אתיופים אחרים. התפיסה הזאת אומצה וטופחה בחברה הישראלית ובקרב קהילות הזיכרון הישראליות, ש"תפרו" לביתא ישראל את הנרטיב ההיסטורי לפיו הם חיו באתיופיה כקהילה סטטית, חסרת גיוון וקולות, מנוכרת לסביבתה, המונעת רק מתוך כמיהתה לירושלים.

ימינו אנו: פריחה מחקרית ונרטיבים היסטוריים חלופיים

בשנים האחרונות אנחנו עדים לפריחתם בארץ ובעולם של מחקרים היסטוריים, סוציולוגיים ואנתרופולוגיים שמציגים את בני ביתא ישראל באור חדש.